

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАЛЄВСЬКИЙ ВІТАЛІЙ ВАДИМОВИЧ

УДК 94(47+57):355.44:82-94:356.1”1943/1944“(043.3)

**ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП ЗВІЛЬНЕННЯ ТЕРИТОРІЇ СРСР У ВИСВІТЛЕННІ МЕМУАРІВ
ПРЕДСТАВНИКІВ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК РСЧА
(ГРУДЕНЬ 1943 – ЛИСТОПАД 1944 рр.)**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Одеса – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Гребцова Ірена Світозарівна,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
професор кафедри нової та новітньої історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Романько Олег Валентинович,
Кримський державний медичний університет
імені С. І. Георгієвського,
завідувач кафедри філософії та соціальних наук;

доктор історичних наук, професор,
Шитюк Микола Миколайович,
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського,
директор навчально-наукового інституту історії та права.

Захист відбудеться 9 квітня 2014 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.08 Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, ауд. 9).

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24).

Автореферат розісланий 6 березня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Н. О. Петрова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Третій рік військового протистояння СРСР та Німеччини наповнений подіями, що обумовили подальшу історію війни та післявоєнну політичну конфігурацію світового устрою. Загальним наслідком операцій Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) у 1944 р. стало практично повне визволення від окупації території СРСР, бойові дії були перенесені до країн Європи. Тенденції наукових рефлексій останніх років демонструють зосередження інтересів науковців країн СНД до виключно національних історій та їх окремих епізодів, що значно розмиває цілісність і масштабність картини воєнних років. На цьому фоні намагання зрозуміти особистісний вимір війни на основі неповторного авторського бачення пережитого та визначити моральний стан людини в окреслений період стають пріоритетними завданнями у дослідженнях. З огляду на вищевказане, комплексні розробки блоку мемуарних свідчень учасників, які в змозі розширити й поглибити вивчення завершального етапу війни, роблять обраний напрямок актуальним для наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках наукової теми, яку розробляє кафедра нової та новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова № 238 «Питання нової та новітньої історії: суспільний та особистісний виміри» № державної реєстрації 0106U006200 (2006-2010 рр.); № 239 «Дослідження персональної історії та соціально-політичних структур в контексті суспільних перетворень нового та новітнього часу» № державної реєстрації 0112U008013 (2012-2016 рр.).

Мета роботи полягає у дослідженні військово-політичних подій 1944 р. в оцінці мемуарів представників сухопутних військ РСЧА.

Для реалізації поставленої мети сформульовані наступні **завдання**:

- охарактеризувати стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;
- розглянути хід і наслідки військових операцій за свідченнями очевидців;
- дослідити історію публікації споминів учасників бойових дій;
- виявити та пояснити розбіжності у розгляді подій завершального етапу звільнення республік СРСР у спогадах;
- порівняти наведені мемуаристами дані щодо бойових дій з наявною джерельною та сучасною історіографічною базою;
- відтворити морально-психологічний стан учасників подій на третьому році війни та образ Верховного Головнокомандування в оцінці споминів;
- визначити ставлення мемуаристів до противника і союзників з антигітлерівської коаліції.

Об'єктом дослідження є завершальний етап визволення території СРСР у роки Другої світової війни.

Предмет вивчення становить бачення зимово-весняної, літньо-осінньої кампаній 1944 р. та морального стану учасників подій у мемуарах представників сухопутних військ РСЧА.

Хронологічні рамки роботи визначаються груднем 1943 – листопадом 1944 рр., коли внаслідок наступальних операцій уся територія СРСР (за виключенням Курляндського півострову та Мемеля), звільнена від військ Вермахту.

Територіальні межі дослідження охоплюють європейську частину території колишнього СРСР у кордонах 1940 р.

Методи дослідження. У дисертації застосовані як загальнонаукові методи критичного аналізу й синтезу джерельного та історіографічного матеріалу, так і спеціально-історичні методи. Проблемно-хронологічний метод спонукав розташовувати факти, явища та процеси у хронологічній послідовності; історико-типологічний метод використаний для систематизації й упорядкування джерел за притаманними ним ознаками та тематикою; завдяки історико-порівняльному методу вдалося комплексно зіставити мемуари між собою та з наявними опублікованими і архівними документами; біографічний метод використаний з метою реконструкції фактів життєвого шляху авторів споминів.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що:

вперше

- після появи нової хвилі перевидань споминів ветеранів Другої світової війни проаналізована мемуарна література, присвячена подіям 1944 р., та проведено її співставлення з залученими до наукового обігу архівними документами й друкованими джерелами;

- визначено особливості морально-психологічного стану учасників подій протиборчих сторін за даними споминів;

- виокремлено ставлення мемуаристів до Верховного Головнокомандування на третьому році війни;

- досліджена специфіка висвітлення образів противника й союзників на сторінках мемуарів;

удосконалено

- комплексно простежена історія публікації споминів, виявлені і охарактеризовані особливості періодів видання мемуарної літератури, у яких висвітлені події 1944 р;

- розширена джерелознавча та історіографічна база дослідження завершального етапу звільнення СРСР;

набуло подальшого розвитку

- визначення підходів та протиріч у розгляді ходу і наслідків операцій зимово-весняної та літньо-осінньої кампанії у мемуарах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення, висновки і фактичний матеріал роботи можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії Другої світової війни, монографічних досліджень, довідників, навчальних посібників, підручників, загальних та спеціальних курсів зі всесвітньої історії та краєзнавства. Автором розпочато видання серії неопублікованих мемуарів одеситів-учасників Великої Вітчизняної війни «Они приближали Победу», на сьогодні світ побачили два випуски.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, а також знайшли відображення в доповідях і повідомленнях на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях, а саме: III Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, присвяченій 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2010); Науково-практичній конференції «Прапор Перемоги», присвяченій 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (Одеса, 2010); Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війни в історичному вимірі» (Житомир, 2010); IV Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, присвяченій 20-річчю Незалежності України «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2011); II Міжнародній науково-практичній конференції «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин», присвяченій пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (Луганськ, 2011); 64-й міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (Харків, 2011); Всеукраїнській науковій конференції «Шості Богданівські читання» (Черкаси, 2011); Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 66-й річниці Перемоги, «Війна в історичній та індивідуальній пам'яті» (Кривий Ріг, 2011); 67-й міжнародній науковій конференції професорського-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова (Одеса, 2012); 66-й міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (Харків, 2013).

Публікації. Основні наукові положення, висновки та узагальнення дисертаційного дослідження викладені у 21 науковій статті та матеріалах конференцій, 7 з них опубліковано у фахових виданнях України, 1 – в іноземному фаховому виданні.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Згідно з цим, дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел (774 позиції), двох додатків (15 с.). Загальний обсяг дисертації становить 282 сторінки, у тому числі 187 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, показано її зв'язок з науковими програмами, визначено мету, предмет і об'єкт дослідження, його хронологічні й географічні межі, вказано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів.

Перший розділ **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** містить два підрозділи.

У першому підрозділі *«Історіографія проблеми»* проаналізовано стан наукової розробки проблеми, що дозволило виділити головні групи досліджень.

Аналіз стану військової мемуарної літератури вперше здійснений М. Н. Чорноморським, який започаткував дискусію у радянських наукових колах. Основним змістом її було дві лінії підходу до спогадів: ієрархічна – «допоміжність», додатковість відносно інших джерел, та паритетність – рівність, право на «презумпцію достовірності». Подальші розробки теми представлені працями радянських фахівців, В. С. Голубцова, О. А. Курносова, у яких здійснено аналіз проблем і специфіки мемуарної літератури, методики та методів роботи з цим видом джерел особистого походження. Метаморфози жанру мемуарів у 60-ті рр. влучно відмітив П. А. Жилін, вказавши на два стилі й форми військово-мемуарної літератури: один – у намаганні творити у літературно-художньому напрямку, другий – у наданні споминам характеру військово-історичного дослідження, що породжувало різновид творів напівмемуарного, напівісторичного характеру. Загалом, у період з кінця 50-х до початку 90-х рр. у СРСР ставлення науковців до мемуарів суперечливе. Домінував фактологічний підхід, до споминів пред'являлися завищені наукові та моральні вимоги: достовірність, історіографічність, що визначило певну міру необхідної документованості. У той самий час тривала еволюція сприйняття жанру – від зарахування мемуарів у розряд другорядних джерел до оцінки суб'єктивності як особливості та визнання її основною, центральною складовою частиною споминів, за допомогою якої намічається можливість «відчути колорит епохи».

Після розпаду СРСР В. В. Кабановим відмічені особливості мемуарів минулого історичного періоду, влучно підкреслено їх ідеологічне спрямування, шаблонність в описах, вибірковість сюжетів, умовчування та втручання цензури. На сьогодні методика вказаного автора є однією з найкращих у роботі з джерелами особистого походження, що спонукає до її широкого використання у дисертаційному дослідженні.

Важливою групою наукових праць є загальні роботи з історії війни радянських, українських, російських, англійських, американських та німецьких істориків. Радянська історіографія характеризується створенням глобальної парадигми бачення подій війни, освоєння широкого масиву джерел, побудовою періодизації, впровадженням історіографічних стандартів. Поряд з тим, відзначимо дві специфічні течії у рамках цього періоду. Першу складає офіційна література для широкого загалу, представлена 6- та 12-томними виданнями, у яких набула свого оформлення

ідеологічно-патріотична концепція війни, з відповідними недоліками такого типу літератури. Другу течію формують відомчі фахові роботи, переважну більшість з яких надруковано під грифом «таємно» або «для службового користування». Таким чином радянська історіографія, не зважаючи на суттєві недоліки, створила фундамент для продовження досліджень подій війни у глобальному та локальному вимірах.

Сучасна українська історіографія представлена працями М. В. Ковалю, В. М. Косика, В. А. Гриневича, В. І. Кучера, В. М. Грицюка, О. Є. Лисенка, колективними працями «Звитяга та жертвовність», «Безсмертя. Книга Пам'яті України», «Політична історія України ХХ ст.», нарисами «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.». Вказані роботи відрізняються україноцентричністю, фокус дослідження у них зосереджується суто на проблемах України періоду війни. Використання мемуарів у наведених дослідженнях не займає вагомого місця.

Російська історіографія після розпаду СРСР повернулася до пошуку нових підходів і переосмислення старої методології. Однак окрім вдалих 4-томних нарисів «Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки» та 2-томного видання «Стратегические решения и Вооруженные Силы», відчувається значний вплив у дослідженнях радянських стереотипів й лише поступове створення міцної та обґрунтованої парадигми війни.

Сучасна німецька історіографія характеризується синтезом здобутків східнонімецької і західнонімецької традицій, яке знайшло своє узагальнення у фундаментальному 10-томному виданні «Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg». До недоліків роботи слід віднести недостатній аналіз мемуарної літератури колишнього противника, суперечливе використання окремих статистичних даних, надмірну довіру до свідчень мемуаристів Вермахту.

Наступну групу досліджень складають роботи, присвячені кампаніям, операціям, напрямкам та бойовим епізодам у окремих районах й республіках СРСР у 1944 році. У дисертації були використані праці радянського фахівця А. М. Грильова, сучасного українського історика В. М. Грицюка, російського дослідника І. Б. Мощанського та інших спеціалістів. Німецька історіографічна традиція представлена розвідками А. Бухнера, В. Хаупта, П. Кареля, Е. Земке. Серед англо-американських спеціалістів відмітимо доробок відомих істориків з Великобританії Дж. Еріксона та Д. Гланца з США, які, на наш погляд, є одними з кращих англомовних знавців бойових операцій на Східному фронті.

У дисертації для встановлення і перевірки свідчень мемуаристів залучені новітні енциклопедичні видання з окремих родів військ, біографічні довідники маршалів, комфронтів, командармів та комкорів.

У другому підрозділі «Характеристика джерельної бази та методологічні засади роботи» піддані аналізу історичні джерела, що використані у процесі дослідження. З огляду на встановлені завдання, у дисертації передбачено використання значного масиву джерел як опублікованих, так і архівних. За видами вважаємо за потрібне їх класифікувати на такі групи: 1) мемуарно-епістолярні

пам'ятки, 2) офіційні документи вищих керівних органів протиборчих сторін, 3) періодична преса, 4) статистичні матеріали.

Зважаючи на характер дослідження, одну з головних груп джерел складають мемуари представників сухопутних сил РСЧА. Для перевірки й доповнення свідчень мемуаристів з боку радянських військ у роботі залучені спомини німецьких ветеранів Другої світової війни, а також мемуари союзників СРСР з антигітлерівської коаліції.

У дисертаційному дослідженні окремим видом джерел постають статистичні матеріали, які допомагають синтезувати дані мемуаристів з документальним матеріалом.

Цінні відомості з різних аспектів дослідженої проблеми містять періодичні видання, що виходили в СРСР у 1944 р., серед них слід зазначити газети «Правда», «Красная Звезда», «Ведомости Верховного Совета СССР».

Вагоме місце у джерельній базі належить офіційним документам періоду війни, що увійшли до складу збірок «Три года Великой Отечественной войны Советского Союза», «Сообщения Советского информбюро». Велику цінність має публікація щоденних звітів Генштабу, журналу прийому відвідувачів Й. В. Сталіна, даних з фондів архівів Органів Державної безпеки, документів радянського та німецького Верховного Головнокомандування. Цей масив розкриває невідомі раніше аспекти роботи на рівні стратегічного керівництва СРСР, надаючи можливість розібратися у балансі запланованих та фактично досягнутих результатів операцій і порівняти їх сприйняття та висвітлення у мемуарах учасників бойових дій. Змістовною та ґрунтовною за охопленням документального матеріалу є серія видань «Русский Архив. Великая Отечественная», у збірках містяться документи, що відбивають роботу керівних органів періоду війни (Народного Комісаріату Оборони, Державного Комітету Оборони, Ставки Верховного Головнокомандування, Генштабу РСЧА, флоту, політичних, тилових). У дисертації використаний Інтернет-ресурс «Общедоступный банк документов (ОБД) Подвиг народа», що містить скановані документи з військового архіву СРСР, надаючи доступ до нагородних листів учасників подій, документів оперативних управлінь, військових карт. У дослідженні окремих операцій й напрямків бойових дій опрацьовані відповідні збірки документів («Операція «Багратіон»», «Блокада Ленінграду у документах розсекречених архівів»), що увібрали до свого складу матеріали різного характеру, які розкривають події війни на окремих ділянках Східного фронту.

Опубліковані офіційні документи суттєво доповнюють архівні матеріали. Важливими для розкриття теми дисертації є документи з фондів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації. Для розуміння масштабу і ходу подій на стратегічному рівні й отримання нових даних особливу цінність складають фонди оперативних управлінь радянських фронтів документи армій, корпусів, аналітичні звіти з проведених операцій, окремі армійські і фронтові накази, що до сьогодні не публікувалися (ф. 236, ф. 240, ф. 243, ф. 244, ф. 233, ф. 235, ф. 239, ф. 217). Наявні у ЦАМО РФ

переклади трофейних німецьких документів (ф. 500) надали можливість вперше ввести до наукового обігу невідомі раніше факти і оцінки подій з боку колишнього противника.

Додатково для розкриття змісту дисертації були опрацьовані фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф. 57, ф. 59), що дало змогу розкрити маловідомі аспекти проблеми звільнення території України у 1944 р. Радянські, а також трофейні німецькі документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. Р-4620, ф. КМФ 8) допомогли у відтворенні картини бойових дій на теренах Української СРСР протягом двох стратегічних кампаній. Матеріали з колишнього партархіву Державного архіву Одеської області (фонд П-92) надають можливість прослідкувати період визволення Одеси та перші місяці відновлення міста після окупації. Джерела з фондів Державного архіву в Автономній Республіці Крим (П-151, П-156, П-849) пролили світло на перебіг подій на завершальному етапі визволення Кримського півострова.

Методологічними засадами дослідження виступають принципи історизму, об'єктивності, комплексного підходу, системності, діалектичного розуміння історичного процесу, що втілюються у відповідному ставленні до фактів, викладених у споминах, врахуванні специфіки епохи, умов створення споминів та особистостей авторів. Теоретико-методологічні засади аналізу споминів зобов'язують дослідників враховувати особливості мемуаристики. Важливою особливістю споминів є їх поліфункціональність як виду джерел, вони надають можливість відчутти атмосферу військових років, осмислити «дух часу», пізнати логіку і хід подій. Мемуарам притаманна ретроспективність, адже вони завжди виникають після подій, що у них описуються. Спонукальними мотивами написання спогадів виступає як намагання узагальнити власний життєвий досвід для майбутніх поколінь, також треба пам'ятати й бажання звести свої рахунки з історією, адже у багатьох випадках поява мемуарів є результатом замовлення часу. Сучасне розуміння специфіки мемуаристики та прийомів роботи з цими видами джерел дозволяє провести дослідження комплексу споминів представників РСЧА, присвячених завершальному етапу визволення СРСР й виконати усі поставлені у дисертації завдання.

Другий розділ **«Зимово-весняна кампанія (грудень 1943 – травень 1944 рр.) очима учасників подій»** містить два підрозділи.

У першому підрозділі *«Військові операції на території України та Молдавії в мемуарній літературі»* аналізуються бойові дії на південному напрямку Східного фронту у першій половині 1944 р. Вихід радянських військ на державний кордон СРСР у березні й початок визволення країн Європи поставив крапку у надіях німецького керівництва утримати противника на довоєнних рубежах. Розмах бойових дій обумовив відповідні величезні втрати у особовому складі і техніці. Поряд з тим, статистика порівняно з минулою кампанією свідчить про якісне зростання стратегічного і тактичного рівня РСЧА. У мемуарах радянських учасників подій міститься великий фактичний матеріал, присвячений бойовим діям, однак лише незначна увага приділена невдачам і прорахункам власних військ під час Житомирсько-Бердичівської, Кіровоградської операцій.

Зимово-весняна кампанія в Україні відіграла вирішальну роль у першій половині третього року війни у масштабах Східного фронту. Аналіз документів та свідчень очевидців дозволяє зробити висновок, що вінницький контрудар Е. фон Манштейна на початку року тимчасово зупинив подальші просування РСЧА і зірвав плани радянського командування оточити Каневське угруповання. У наступній операції не до кінця виконаний задум зі знищення противника у Корсунь-Шевченківському оточенні, проте, вважаємо, що моральні наслідки цієї битви стали дуже важливими. Використання даних мемуаристів Г. К. Жукова, К. В. Крайнюкова, М. Ю. Катюкова, К. С. Москаленка дозволяє проаналізувати невдалу спробу ліквідації Кам'янець-Подільського оточення противника. Прорахунки радянського командування у визначенні напрямку прориву дозволили Вермахту вивести понад 90 % бійців і командирів та уникнути розгрому й полону. При цьому, наведені цифрові дані можливо отримати лише шляхом опрацювання архівних документів протиборчих сторін.

Одеська операція підтвердила зростання можливостей в оперативному мистецтві РСЧА, адже попри складнощі під час наступу, місто Одеса не зазнало великих руйнувань, на що акцентує увагу у своїх споминах В. І. Чуйков. Кримська операція у квітні-травні обернулася для німців катастрофою на рівні Сталінграду. Майстерний опір, неодноразове уникання і деблокація оточень та наявність сил для чутливих тактичних ударів на прикладі Григоропільського плацдарму наприкінці травня наочно продемонструвало високу боєздатність Вермахту й готовність до запеклої оборонної війни, що знайшло віддзеркалення у мемуарах Г. С. Здановича, С. С. Бірюзова, А. К. Блажея.

Незважаючи на значні здобутки радянських військ, вони не цілком відповідали планам й задумам ВГК. Отже, є підстави стверджувати, що радянські плани на кампанію виявилися недостатньо реальними, що знаходить своє документальне підтвердження, однак до кінця не визнається у спогадах учасників подій. Мемуаристи вищого стратегічного та тактичного ешелону РСЧА поверхово окреслили причини власних невдач, проте за допомогою документів фронтів вдалося виокремити прорахунки радянського командування та ввести до наукового обігу нові статистичні дані.

У другому підрозділі *«Бойові дії у Білорусії, Прибалтиці й на Північному напрямку у споминах»* з'ясовано, що взимку та навесні 1943-44 рр. радянські війська провели серію невдалих операцій з метою розгрому групи армій «Центр» у Білорусії, однак їх загальними наслідками стали незначне просування і величезні втрати. Комісія Державного Комітету Оборони звинуватила у цьому фронтове та армійське командування, після перевірки відбулися незначні кадрові пересування, Західний фронт був розформований. Свідчення очевидців щодо дій Західного фронту відрізняються фрагментарністю та завуальованістю у формулюваннях. Сучасні історики вважають, що у невдачах РСЧА на цій ділянці велику провину несе вище стратегічне керівництво СРСР.

Прибалтійський напрямок у першій половині 1944 р., згідно споминів учасників, не виправдав сподівань і стратегічних задумів радянського командування. З огляду на невиконання встановлених

завдань, Ставка ВГК переключила ресурси на південь, отже, вказаний напрямок перетворився на другорядний. Наступ під Ленінградом також завершився з обмеженими для радянської сторони наслідками. Поряд з тим, саме під час бойових дій у січні повністю завершилася 900-денна блокада міста.

Мемуари М. М. Воронова, С. М. Штеменка, М. Д. Салтикова та інших представників РСЧА, як масив джерел з окресленої проблеми, дають ключ до розуміння недоліків військових операцій, розширюють уявлення про перебіг подій на центральному і північному секторі Східного фронту взимку-навесні 1944 р.

Третій розділ **«Літньо-осіння кампанія другої половини 1944 р. (червень – листопад) у висвітленні мемуаристів»** містить два підрозділи.

У першому підрозділі *«Остаточне звільнення Білорусії, Молдавії, України за матеріалами спогадів»* доведено, що поразка німців у Білорусії стала центральною подією літньої кампанії третього року війни на Східному фронті. При цьому потрібно вказати на допущення певних прорахунків з радянського боку в організації перевезень, що призвело до зміни строків операції. Знищення ГА «Центр» надало широкі можливості для завершального етапу звільнення території СРСР і повністю виснажило людські резерви Німеччини. Відмітимо збіг думок вищого радянського (О. М. Василевського, Г. К. Жукова, С. М. Штеменка) та німецького (В. Кейтеля, А. Йодля) генералітету з ключових питань, таких як не своєчасне визначення головного напрямку удару РСЧА, масштабів поразки, статистики втрат. Дослідження історії зі «складним» обговоренням плану операції «Багратіон» у висвітленні спогадів К. К. Рокосовського не знаходить підтвердження у мемуарах Г. К. Жукова, згадках О. М. Василевського та їх співставленням з архівними документами. Порівняльний аналіз свідчень очевидців доводить, що кампанія у Білорусії зруйнувала останні надії керівництва Німеччини на можливість якомога довше відтягувати неминуче наближення війни до власних кордонів і здобути остаточну перемогу військовими методами.

Бої влітку-восени 1944 р. на південному напрямку завершилися відступом військ Вермахту за кордони УРСР. У споминах представників сухопутних військ РСЧА зберігся великий фактичний матеріал, присвячений перебігу подій, однак наведені версії часто суперечать одна одній. Так, у мемуарах К. С. Москаленка міститься неоднозначний опис контрудару німецьких військ на першому етапі Львівсько-Сандомирської операції. Примат політичних факторів, який вплинув на термін підготовки до Карпатсько-Дуклінської операції, відзначає у власних споминах І. С. Конєв. Складні бойові дії у незвичній місцевості поряд з нетривалою підготовкою призвели до зайвих втрат і невиконання основного задуму командування. Поряд з тим, саме під час цього наступу РСЧА відбулося повне звільнення території України у її сучасних кордонах.

У другому підрозділі *«Завершення визволення Прибалтики та відновлення довоєнних кордонів СРСР»*, прослідковується фінальний етап боротьби у зазначеному регіоні. Порівняно з масштабами

подій на інших ділянках Східного фронту, цей напрямок не був пріоритетним у стратегічній кампанії РСЧА. Згідно свідчень мемуаристів І. Х. Баграмяна, Л. М. Сандалова, А. І. Єрьоменка, основне завдання Ставки ВГК – оточити та знищити ГА «Північ» – не виконано у повній мірі, що призвело до блокування на Курляндському півострові залишків групи армій, з якими радянські війська боролися до капітуляції Німеччини. Проте ізоляція військ Вермахту позбавила його командування можливості використати цей потужний резерв для захисту власних кордонів і наблизила майбутній крах Третього Рейху.

Підсумками літньо-осінньої кампанії у Північній Карелії і на Півночі стало остаточне відновлення кордону СРСР на цій ділянці. Учасниками подій у споминах відмічалось, що вказаний напрямок відіграв другорядну роль у масштабах Східного фронту, однак вихід Фінляндії з війни став важливою подією у міжнародному масштабі.

Майже повне завершення звільнення території Радянського Союзу та перенесення боїв за межі власної території наприкінці листопада 1944 р. ознаменувало новий етап у Другій світовій війні, що не підкреслюється і не виокремлюється в історіографії й може бути приводом для подальших дискусій.

Четвертий розділ **«Моральний фактор на завершальному етапі війни у свідченнях очевидців»** містить два підрозділи.

У першому підрозділі *«Моральний стан військ та ставлення до Верховного Головнокомандування в оцінці авторів споминів»* доведено, що моральний стан учасників подій періоду війни був важливим чинником для бойових дій. Відмічено, що війська РСЧА в 1944 р. мали беззаперечну моральну перевагу над противником, оскільки просування на захід та поступове звільнення території СРСР підтвердило повне володіння радянським командуванням стратегічною ініціативою. Згідно споминів Р. Я. Малиновського, С. М. Сімонова, А. Х. Бабаджаняна та інших, остаточно закріпилися зміни ментальної полярності у протиборчих сторін: від відступаючої до наступаючої у радянських військах, й, відповідно, навпаки у Вермахті. З боку німців мемуаристами відмічене погіршення власного бойового духу. Підтвердженням цього є рекордна кількість військовополонених порівняно з попередніми кампаніями. Водночас напруженість й гострота бойових дій свідчить про запекле бажання німців воювати до кінця, що знайшло відображення у споминах К. Деніца, В. Ліппіха, Г. Бідермана, адже наслідки можливої поразки сприймалися як національна трагедія.

У розгляді споминів представників сухопутних військ РСЧА можна виокремити певні етапи у конструюванні образу Верховного Головнокомандування, кожен з яких має свою специфіку і особливості. Комплексне порівняння свідчень О. М. Василевського, С. М. Штеменка на противагу думкам М. С. Хрущова та С. С. Бірюзова, що представляють два протилежні напрямки, дає змогу розглянути та узагальнити максимально наближені до реальності риси вдачі такої складної історичної особистості як Й. В. Сталін.

Спомини А. Йодля, В. Кейтеля, Е. фон Манштейна, Г. Фріснера свідчать про високу оцінку особи А. Гітлера, безальтернативність у керівництві Німеччиною, при цьому відмічаючи його недоліки. У їх мемуарах, замах на фюрера 20 липня 1944 р. засуджується, автори вважають неприйнятним такий варіант розвитку подій з точки зору військової присяги та перспектив подальшого ведення війни. Навпаки для середньої тактичної ланки простежується тенденція за військові невдачі перекладати провину на вище командування з подальшим переадресуванням її фюреру. Серед військових мемуаристів (О. Каріус, Г. Сайер) прослідковується спроба відмежуватися від нацистської партії й виправдати власне непротивлення режиму. Створені портрети Верховного Головнокомандуючого є важливим індикатором морального стану учасників подій і слугують цінним джерелом для вивчення проблеми.

У другому підрозділі «*Образ союзників та противників на сторінках мемуарів*», реконструюється суперечливе відображення союзників у мемуарах протилежних сторін. Відмітимо надмірно критичне і дещо зневажливе ставлення радянських ветеранів до дій колишніх партнерів з антигітлерівської коаліції. Наведена особливість може пояснюватися впливом офіційної післявоєнної концепції в умовах «холодної війни». Думки англо-американських мемуаристів вищого рівня характеризуються відзнакою вагомості подій, що відбувалися у Східній Європі, проте, у свою чергу демонструють прагматичне побоювання підвищення міжнародної ролі СРСР у післявоєнний період.

Аналіз свідчень німецьких мемуаристів, присвячених ставленню до другого фронту, свідчить про визнання пріоритету Східного фронту відносно дій англо-американських військ до і після висадки. Бомбардування території Німеччини не викликали у її населення деморалізуючого ефекту, а, навпаки, за свідченнями В. Ліппіха та інших ветеранів, ще більше надихнули на боротьбу, що спростовує поширену тезу англо-американської історіографії про надмірну ефективність авіаударів. У результаті співставлення споминів ветеранів РСЧА та Вермахту відмічено збіг думок щодо ненадійності, слабкості угорських та румунських союзників Третього Рейху.

Розгляд колишнього противника радянськими авторами відбувався з позицій переможця, солдати та офіцери Німеччини зображені як надламани та менш боєздатні, порівняно з попередніми роками. У роботах відчувається ідеологічний відбиток і шаблонність у висловах й думках, рівняння на офіційну історіографічну концепцію, що є особливістю мемуарів радянських учасників війни. В цілому, рівень боєздатності та загальний образ ворога РСЧА на завершальному етапі визволення СРСР у споминах, з огляду на архівні документи, виглядає дещо заниженим.

Блок німецьких споминів, у якому прослідковується образ колишнього суперника, можна розділити на два напрямки: аналітично-прагматичний (спомини, написані з намаганням розібратися у причинах поразок) та мемуарно-злободенний (роботи, створені з метою знайти винуватих у невдачах та виправдатися перед історією). У спогадах представників Вермахту бачимо невизнання загальних

переваг радянських військ, навіть не зважаючи на катастрофічну поразку у війні. Таким чином, обидві протилежні сторони демонструють тенденцію недооцінки колишнього противника.

Отже, мемуари виступають одними з головних джерел для реконструювання свідомості та психологічних особливостей учасників війни. Для розуміння морального стану, виокремлення образів власного Верховного Головнокомандування, ставлення до противника та стосунків з союзниками дані споминів є визначальними.

ВИСНОВКИ

У **висновках** узагальнено основні результати дослідження, які можна виокремити у наступні положення:

1. Систематизація праць вітчизняних і зарубіжних істориків дозволила з'ясувати, що проблема бойових дій та морального стану військ РСЧА у 1944 р. у відображенні споминів дотепер залишалася малодослідженою, а отже, актуальною для наукового пошуку. Наявний масив джерел та залучення нових архівних документів дозволяє всебічно розкрити обрану тему.
2. Дослідження історії публікації радянських мемуарів дозволяє виявити суто авторський погляд на пережиті події. Співставлення видань між собою та первинними рукописами очевидців надає можливість доповнити і з'ясувати неповторне бачення ветеранами загальновідомих операцій, історичних постатей тощо. Виявлені розбіжності у розгляді подій завершального етапу звільнення республік СРСР у мемуарах можуть пояснюватися цілим комплексом особливостей, що притаманні цьому виду джерел: суб'єктивністю, бажанням звести рахунки з історією, ідеологічною кон'юнктурою та цензурним втручанням.
3. Аналіз текстів спогадів та співставлення викладеного мемуаристами матеріалу з наявною джерельною та історіографічною базою дозволяє стверджувати про задовільний рівень інформативності у висвітленні подій у спогадах, підтверджуючи їх високий потенціал та необхідність широкого залучення в історичних дослідженнях.
4. Бойові дії протягом зимово-весняної кампанії на південній ділянці Східного фронту характеризуються завищеними завданнями радянської Ставки ВГК, що може бути пояснено недооцінкою можливостей противника та перебільшенням власних ресурсів. Радянські мемуаристи інколи намагаються виставити фактичні досягнення як заплановані, що з огляду на документи не завжди відповідає дійсності. Німецьким військам у 1944 р. вдалося уникнути серії катастроф Сталінградського масштабу у великих котлах, однак рівень втрат, як територіальних, так і матеріальних, свідчить про комплексну поразку у стратегічному масштабі. Баланс втрат і здобутків РСЧА порівняно з минулим роком

покращився у 1,5 рази, однак розмах бойових дій обумовив відповідні величезні втрати в особовому складі і техніці.

5. Літньо-осіння серія наступів 1944 р. переконливо довела стратегічне мистецтво та повну перевагу РСЧА, підвівши Німеччину до вичерпаності людських і матеріальних ресурсів. Мемуаристи розкривають задуми, хід та наслідки операцій, варто підкреслити збіг даних споминів протилежних сторін з багатьох ключових питань. Станом на листопад майже вся територія СРСР звільнена, лише на Курляндському півострові залишки ГА «Північ» Вермахту продовжували чинити опір до кінця війни. На нашу думку, саме з цього моменту бере свій відлік новий період у Другій світовій війні, який до сьогодні не виокремлюється в історіографії.
6. Моральний фактор у військових діях відіграв важливу роль, на третьому році війни значуща перевага була на боці РСЧА, адже Вермахт відчув на собі «бліцкриг навпаки», коли після років тріумфу тривала серія нищівних поразок і перманентних відступів, призвівши до занепаду морального стану та небажання прийняти неминучу катастрофу. Мемуаристами розкриваються психологічні особливості власних військ та противника, дозволяючи більш глибоко зрозуміти думки та поведінку людини під час військових дій.
7. Образи союзників, противника і Верховного Головнокомандування у мемуарах несуть на собі нашарування ідеологічних штампів та тінь «холодної війни», обидві протилежні сторони демонструють тенденцію недооцінки колишнього противника. Водночас у спогадах присутній унікальний авторський погляд, аналітичні висновки. Мемуари виступають одними з головних джерел для реконструювання свідомості і психологічних особливостей учасників війни.
8. Таким чином, спомини представників РСЧА розкривають багато аспектів і фактів, які не знайшли свого відображення в інших джерелах. Залучення архівних документів для доповнення і перевірки свідчень очевидців дозволяють казати про можливість створення концептуально нового бачення подій завершального періоду боротьби на території СРСР у 1944 р. та змінити усталені стереотипи, допомагаючи більш детально відтворити багатомірну картину найстрашнішої війни в історії людства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Фахові видання:

1. Залевський В. В. Мемуари керівництва 1-го Білоруського фронту як джерело до вивчення звільнення території Білорусії під час операції «Багратіон» у 1944 році / В. В. Залевський //

Південний архів. Історичні науки : зб. наук. праць / Міністерство освіти і науки України, Херсонський державний університет. – Херсон, 2010. – Вип. 31-32. – С. 105-114.

2. Залєвський В. В. Теоретичні проблеми вивчення мемуарів радянських учасників Другої світової війни на сторінках «Военно-исторического журнала» у 60-ті рр. ХХ ст. / В. В. Залєвський // Науковий вісник / Міністерство освіти і науки України, Одеський державний економічний університет, Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Одеса, 2010. – № 20 (121). – С. 169-177.

3. Залєвський В. В. Мемуари учасників Другої світової війни як джерело до вивчення Корсунь-Шевченківської операції (24.01 – 17.02. 1944) / В. В. Залєвський // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2010. – Вип. 21. – С. 219-232.

4. Залєвський В. В. Відображення проблеми штрафних підрозділів Червоної Армії у мемуарах: аналіз історії публікації спогадів генерала армії О. В. Горбатова / В. В. Залєвський // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська Академія Наук. – К. : Видавництво УАН, 2011. – Вип. 49 (№7) – С. 222-227.

5. Залєвський В. В. Історія публікації споминів маршала СРСР А. І. Єрмоєнко / В. В. Залєвський // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2011. – Вип. 22. – С. 299-313.

6. Залєвський В. В. Весняна кампанія Червоної армії у 1944 р. очима учасників подій: Одеська наступальна операція (26 березня – 14 квітня) / В. В. Залєвський // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Українська академія наук. – К. : Видавництво УАН, 2012. – Вип. 65. – С. 95-101.

7. Залєвський В. В. Локальні бойові дії у травні 1944 р. на р. Дністер у мемуарах ветеранів Червоної армії / В. В. Залєвський // Науковий вісник / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Одеський національний економічний університет, Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Одеса, 2012. – Вип. 21 (173). – С. 209-219.

8. Залєвський В. В. Особенности боевых действий войск РККА в Одесской операции (по документам Центрального архива Министерства обороны Российской Федерации) / В. В. Залєвський // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики : научно-теоретический и прикладной журнал. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 8 (34). – Ч. I. – С. 93-96.

**Публікації, що додатково відображають
результати дисертаційного дослідження:**

9. Залевский В. В. Проблема освобождения Юга Украины в 1944 году в творчестве профессора Н. М. Якупова: мемуарный аспект / В. В. Залевский // Новик : труды по военной истории / Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова ; Исторический факультет ; Кафедра новой и новейшей истории. – Одесса, 2010. – Вып. 3. – С. 7-15.
10. Залевский В. В. Образ Красной Армии 1944 года в мемуарах генерал-полковника Г. Фриснера / В. В. Залевский // Историчні етюди : збірник наукових праць / Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара ; Историчний факультет ; Наукове товариство при підтримці Ради студентів історичного факультету. – Дніпропетровськ : «Літограф», 2010. – Вип. 2. – С. 174-177.
11. Залевський В. В. Проблема визволення Прибалтики у мемуарах радянського генералітету / В. В. Залевський // Дні науки історичного факультету – 2010 : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (22-23 квітня 2010 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка ; Историчний факультет ; Наукове товариство студентів та аспірантів. – К., 2010. – Вип. III. – Ч. 4. – С. 60-62.
12. Залевський В. В. Мемуари радянських полководців вищої ланки як джерело вивчення визволення території СРСР у 1944 році / В. В. Залевський // «Прапор Перемоги» (до 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні) : матеріали науково-практичної конференції / Міністерство освіти і науки України ; Європейський університет. – Одеса, 2010. – С. 41-43.
13. Залевський В. В. Проблема українського національного підпілля у 1944 році на сторінках мемуарів радянських полководців / В. В. Залевський // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війни в історичному вимірі» / Житомирський державний університет імені Івана Франка ; Историчний факультет. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 45-47.
14. Залевский В. В. Мемуары военнослужащих Вермахта из серии «Жизнь и смерть на Восточном фронте» как источник по изучению боев на территории СССР в 1944 году / В. В. Залевский // Новик : труды по военной истории / Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова ; Исторический факультет ; Кафедра новой и новейшей истории. – Одесса, 2011. – Вып. 4. – С. 24-30.
15. Залевский В. В. Мемуары участников Второй мировой войны на страницах «Военно-исторического журнала» (кон. 80-х – сер. 90-х гг. XX в.) / В. В. Залевский // Дні науки історичного факультету – 2011 : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю Незалежності України / Київський національний

університет імені Тараса Шевченка ; Історичний факультет ; Наукове товариство студентів та аспірантів. – К., 2011. – Вип. IV. – Ч. 5. – С. 16-17.

16. Залевский В. В. Мемуары участников Второй мировой войны на современном этапе: проблемы и перспективы изучения / В. В. Залевский // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин : статті та матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (12-13 квітня 2011 р., м. Луганськ) / під. ред. М. С. Бурьяна. – Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – С. 562-566.

17. Залевский В. В. Изучение мемуаров участников Второй мировой войны в советском источниковедении: опыт критического анализа / В. В. Залевский // Каразінські читання (історичні науки) : тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України ; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 339-340.

18. Залевський В. В. До питання про літературний запис у мемуарах радянських ветеранів Другої світової війни / В. В. Залевський // Шості Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 415-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького ; Осередок НТШ у Черкасах ; Студентське наукове товариство. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – С. 60-63.

19. Залевський В. В. Актуальні проблеми звільнення території СРСР у 1944 р.: позиція офіційної російської історіографії / В. В. Залевський // Війна в історичній та індивідуальній пам'яті : матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України ; Криворізький державний педагогічний університет, кафедра історії України ; Криворізький технічний університет, кафедра історії та українознавства. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – С. 30-32.

20. Залевский В. В. Бои на Юге Украины весной 1944 года: Одесская наступательная операция в мемуарах участников Второй мировой войны / В. В. Залевский // Альманах історичних досліджень / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова ; Кафедра нової та новітньої історії ; Центр досліджень з історії освіти, науки та техніки на Півдні України імені академіка В. І. Липського. – Одеса : Фенікс, 2012. – Вип. 2. – С. 56-63.

21. Залевський В. В. Моральний стан радянських та німецьких військ на початку 1944 року за даними мемуаристів / В. В. Залевський // Каразінські читання (історичні науки) : тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків 26 квітня 2013 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України ; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 223-225.

АНОТАЦІЯ

Залєвський В. В. Завершальний етап звільнення території СРСР у висвітленні мемуарів представників сухопутних військ РСЧА (грудень 1943 – листопад 1944 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2014.

У дисертації вперше після появи нової хвилі перевидань системно досліджено комплекс споминів представників сухопутних військ РСЧА, присвячених завершальному етапу визволення СРСР, простежена історія їх публікації, виявлені і охарактеризовані особливості періодів видання спогадів. Аналіз мемуарів ветеранів Другої світової війни та їх співставлення з залученими до наукового обігу архівними документами та друкованими джерелами дозволив розглянути основні етапи звільнення республік СРСР у 1944 р. З'ясовано розбіжності у розгляді ходу й наслідків операцій зимово-весняної та літньо-осінньої кампанії у мемуарах. Визначено морально-психологічний стан учасників подій та ставлення до Верховного Головнокомандування на третьому році війни, досліджені образи противника, союзників на сторінках споминів.

Ключові слова: СРСР, мемуари, РСЧА, Вермахт, кампанія, моральний стан, образ.

АННОТАЦИЯ

Залевский В. В. Завершающий этап освобождения территории СССР в освещении мемуаров представителей сухопутных войск РККА (декабрь 1943 – ноябрь 1944 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, 2014.

В диссертации впервые после появления новой волны переизданий мемуаров ветеранов Второй мировой войны системно исследован комплекс воспоминаний представителей сухопутных войск РККА, посвященных завершающему этапу освобождения территории СССР. Систематизация трудов отечественных и зарубежных историков позволяет сделать вывод, что проблема боевых действий и морального состояния военнослужащих в 1944 г. в освещении мемуаров оставалась недостаточно изученной, и поэтому она является актуальной для научных исследований. Результаты анализа широкого круга мемуарной литературы, их сопоставление с впервые введенными в научный оборот архивными документами и опубликованными источниками позволяют констатировать удовлетворительный уровень информативности о событиях этого вида источников.

В работе рассмотрены основные этапы освобождения республик СССР в 1944 г. Динамика боевых действий на юге Украины во время зимне-весенней кампании свидетельствует о постановке завышенных задач советским Верховным Главнокомандованием в проводимых операциях и значительной переоценке возможностей РККА. Мемуаристами часто преподносятся достигнутые результаты, как запланированные, что не всегда соответствует архивным документам. Немецким войскам удавалось несколько раз избегать или выводить войска из крупных окружений, предотвратив серии поражений Сталинградского масштаба, однако суммарный баланс территориальных и материальных потерь свидетельствует о катастрофе стратегического значения. В свою очередь, анализ достижений советской стороны по сравнению с прошлыми кампаниями наглядно показал возрастающее стратегическое мастерство в военном деле, но размах боевых действий обусловил огромный урон в живой силе и значительное расходование техники.

Летняя кампания 1944 г. стала переломным моментом на завершающем этапе освобождения СССР и подтвердила уверенное превосходство РККА над Вермахтом. Германия была поставлена на грань ресурсного истощения; военное поражение, согласно свидетельствам мемуаристов, теперь становилось очевидным и изменить ход событий могло лишь «чудо-оружие» или политика. Немалую роль в осознании неизбежности падения Третьего Рейха сыграло открытие союзниками по антигитлеровской коалиции второго фронта.

К ноябрю 1944 г. в результате напряженных боевых действий освобождена вся территория СССР, за исключением Курляндского полуострова. Именно с этого момента следует начинать отсчет нового этапа войны, который на сегодня никак не выделяется в современной историографии.

Моральный фактор, согласно воспоминаниям участников событий, играл важную роль в боевых действиях, поэтому преимущество РККА в военном плане дополнительно подкреплялось стойкой уверенностью в окончательной победе. Войска Вермахта в полной мере ощутили на себе «блицкриг наоборот», что пагубно сказалось на их боеспособности, увеличило количество военнопленных и значительно ослабило эффективность ведения войны. Одновременно с этим приближение войны к границам Германии вело к усилению и ожесточению сопротивления ее защитников. Воспоминания участников событий позволили детально рассмотреть морально-психологическое состояние советских войск в период с декабря 1943 по ноябрь 1944 гг.

В диссертации проанализирован образ Верховного Главнокомандующего, отмечены несколько тенденций в подходе и освещении собственного военного и политического руководства. Изучение вопроса отношения к союзникам и мнение мемуаристов о противнике дает право утверждать, что указанные образы в мемуарах несут в себе наслоение идеологических штампов и заметную тень «холодной войны», противоположные стороны демонстрируют явную недооценку бывшего противника. В то же время именно мемуары выступают одним из главных источников для понимания и реконструкции морального состояния участников войны, содержат ценные умозаключения и аналитические выводы их авторов о пережитых событиях.

Воспоминания представителей сухопутных войск РККА раскрывают большое количество аспектов и фактов, не нашедших своего отображения в других документах военного периода. Всестороннее и комплексное использование потенциала этого массива источников позволяет значительно углубить понимание завершающего этапа освобождения территории Советского Союза в самой кровопролитной войне XX века.

Ключевые слова: СССР, мемуары, РККА, Вермахт, кампания, моральное состояние, образ.

SUMMARY

Zalievskiy V. V. The final phase of liberation of the Soviet Union in covering memoirs the representatives of Land Forces of the Red Army (December 1943 – November 1944). – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences degree on speciality 07.00.02 – world history. – Odessa I. I. Mechnikov National University, Odessa, 2014.

In the thesis for the first time since a new wave of reprints of the big complex of memories of representatives of the Land Forces of the Workers' and Peasants' Red Army on the final phase of the liberation of the Soviet Union were analyzed. The history of their publications was comprehensively traced and a characteristic of the memories editions periods was identified and characterized. Analysis of memoirs and their comparison with archival documents and published sources allowed to consider the main stages of the liberation of the Soviet Union in 1944. Differences in reviews about operations and results of the winter-spring and summer-autumn war campaigns in memoirs were examined. The moral and psychological condition during the third year of war, attitude to the Supreme Command, images of the enemy and allies according to memories were examined and characterized.

Keywords: USSR, memoirs, Red Army, Wehrmacht, campaign, moral condition, image.